

ОЛГА ЧАВОВА, ТЪЙ НАРЕЧЕНА СКИТНИЦА (1893–1973)

доц. г-р Жоржета Назърска

Преди години колега ме попита за Олга Чавова, била учителка по немски на баща му. Признавам – почти нищо не ми говореше това име. Миналата есен случайно се натъкнах на нейния паметник на Централните софийски гробища. Вероятно това ме подтикна да изследвам нейния архив.

Настоящият текст е моят закъснел отговор на въпроса: коя е Олга Чавова. Чрез този биографичен портрет се опитвам да открия нейния принос за българската култура (музика, образование, публицистика, преводачество и белетристика), търся мястото и изявата на високообразованите жени в обществото през XX в., публикувам за пръв път част от автентични мемоарни свидетелства за репресиите над българската интелигенция през есента на 1944 г., представям съдбата на интелектуалците в условията на тоталитарния комунистически режим. Надявам се така Чавова да възвърне своето място в националната колективна памет, наред с това, което има в спомените на благодарните си ученици.

* * *

Олга Чавова е родена на 11/24 юли 1893 г. в Свищов, където за кратко служи баща ѝ офицер, но първите си години прекарва в Русе, в големия фамилен дом на главната улица¹.

Баща ѝ, Христо Чавов (1857/58–1944), е син на заможен търговец от Търново, преселил се в Русе и търгуващ с Австрия. Дванадесетгодишен, Христо е изпратен да учи във Виенската Търговска академия, но при завръщането си не продължава бащиното поприще, а се записва в новооснованото Военно училище. Завършил първия му випуск (1879), той служи в Русе и Свищов, участва в Сръбско-българската, Балканската и Първата световна война. Съмишленик на Народно-либералната партия, той е избран в управата на Българската търговска банка. През 20-те години става представител на различни търговски къщи в Русе². Майка ѝ Есперанс Дудос (+1929) е от гръцки произход, виенчанка, дъщеря на преселени солунчани. В австрийската столица са повечето ѝ роднини, на които по-късно разчитат

дъщерите при своето учение. Есперанс общува с децата си на френски и немски още от ранна възраст. Цялата запазена кореспонденция с Олга е на тези езици³. Чавови имат шест дъщери – Мелпомена, Вера, Виктория, Евгения, Елена и Олга⁴. В семейството се чувства влиянието на двамата чичовци – интернистът д-р Богдан Чавов завършва в Швейцария и е един от основателите на Медицинския факултет при СУ и началник на Вътрешната клиника на Александровската болница; училият в Лозана Георги Чавов (+1928) е главен инженер в Министерството на обществените сгради, пътищата и благоустройството⁵.

Олга завършва Русенската девическа гимназия през 1911 г. и заминава да учи цигулка и пиано в Императорската кралска академия за музика и театрално изкуство във Виена. „Този голям град, родина на моята майка, стана и моя втора родина”, пише в спомените си⁶. Там тя има роднини, но живее

в пансион със строг ред и под постоянния контрол на баща си. Той ѝ внушава, че трябва „да се покрываш на вуйка си, който много добре знае Виената и хората” и „глупости не искам, и директорката много добре прави, дето те не пуска без знанието на вуйна ти. Искам те всичко да знаят и без тяхно знание не искам да ходиш никъде”⁷⁷. И още: „Отбягвай да ходиш в частните къщи, макар и с другарките си, защото човек не знае в какво семейство може да попадне и какви неприятности може да си навлече, и какво зло могат да му сторят, а особено за една девойка на твоята възраст. Виена е опасен град за девойките и затова директорката Ви е в правото си, когато ви не позволява да ходите гдето ви скимне”⁷⁸. Загрижен за дъщеря си, полковник Чавов я мъмри, че ходи понякога на балове без знание на домашните си, но в писмата си отделя повече място на съветите за учението: ”Когато учиш музикхармонията, заинтересувай се, и то ако ти остане време, и за контрапункта и записвай всичко потребно.”⁷⁹

Във Виена Олга специализира при известния цигулар проф. Отокар Шевчик, с когото поддържа кореспонденция чак до смъртта му, както с много от неговите ученици¹⁰. През 1912 г. завършва със свидетелство за учителска правоспособност по музика в средните училища, признато за висше образование от МНП¹¹.

Завръщайки се в България, Чавова изнася концерти в София и Русе, и започва да дава частни уроци по молба на баща си, затруднен с изплащането на заема за нейното следване¹². Семейството ѝ обаче е по-загрижено за нейното омъжване. Според баща ѝ: „за това не трябва да се мисли много-много, като се има предвид, че времето хвърка и годините отлитват, а при това да не се пропуска случая”¹³. Показателен за отношението ѝ към семейния живот е нейният коментар в полето на същото писмо: „Никога не съм мислила да се женя, особено за стари ергени”¹³. Въпреки това, по-късно тя се омъжва за полк. Радан Раданов. Бракът им продължава кратко. Олга постъпва крайно еманципирано и се влива в доста разрасналата се след Първата световна война група на разведените българки¹⁴.

След развода си през 1929 г. тя започва да се издържа сама – чрез музикалното си образование и благодарение полиглотската си дарба: знае гръцки, руски, сръбски, румънски, английски, немски, унгарски, италиански. Някои от езиците са матерни за Олга, други учи в гимназията, трети овладява сама, подпомогната със стипендии от различни организации: завършва летни курсове по унгарски в Дебрецен (1936), и по италиански (на о. Родос и в Римския университет, 1940–1943)¹⁵.

Още след създаването на Държавната музикална академия Чавова прави опит да започне работа по специалността си. През 1921–1925 г. тя е сред първите жени преподаватели там – хоноруван лектор по цигулка, но впоследствие, „по независими от мен причини не преназначена”, се посвещава на литературна дейност¹⁶. Само за кратко впоследствие тя работи като концертмайстор в Свободния театър на П. К. Стойчев и в оперетния театър „Ренесанс”. Музикалното образование и творчество сближава Чавова с известни музиканти и дейци у нас и в чужбина – Панка Пелишек, Иржи Пауер, Сава Савов, Стоян Брашованов и др.¹⁷

Невъзможността да има солово музикална кариера и постоянна работа в ДМА, както и нуждата от средства, водят Олга в средните училища. Над 15 г. тя преподава на хонорар пеене, немски, френски и английски език в Държавното средно техническо училище „Цар Борис III”, в частните търговски училища „Меркур” и „В. Априлов” (основано от П. Мусевич-Бориков), в Пета мъжка гимназия (1937) и в немското католическо училище „Санта Мария”. Същевременно Чавова води вечерни езикови курсове за ученици и чиновници по немски и английски, а по френски – на служителите от съветската легация. Там неин ученик е дипломатическият представител Фьодор И. Разколников¹⁸.

Отличното владение на много езици позволява на Чавова да се занимава активно с преводаческа

дейност. Изпод перото ѝ стават достояние на българския читател значителен брой романи, повести, драматургични произведения, някои от които поръчвани ѝ от Народния театър. От немски тя превежда творбите на Карл Етлингер („Приключенията на един Дон Хуан”, 1939, библиотека „Криминология и приключения”), Франк Браун („Момичето на булеварда”, 1939), Райнхард Мушлер („Непознатата”, 1942, приложение на сп. „Икономия и домакинство”), Артур Швангелер („Дрехите правят хората”, комедия, 1943), Рудолф Линдау („Дългият холандец”, роман), Алберт Велти („Договорът с дявола”, драма, 1943), Клабунд („Моро”, роман). Труди се също над произведения на унгарските писатели Ференц Херцег („Седемте дъщери на госпожа Гюркович”, повест, 1939, приложение на сп. „Домакия и майка”; „Нейният последен танц”, комедия, 1943) и Лайош Зилаги („Девицата и козлето”, драма). От италиански превежда романите на Виктория Барбети „Силата на мълчанието” (1937) и Р. Фос („С лозов венец на главата”). Също така превежда от сръбски (Бранислав Станкович, „Нечиста кръв”), от английски (Айседора Дънкън, „Мемоари”, 1933–1934; Елинор Лин, „Любовта на Рордаром”, 1968), романите „Първа жена” (1939, приложение на сп. „Домакия и майка”), „Мистериозният замък” (1937–1938), творбата на Кубка „Гълъбът на майстор Пикасо” (1950) и на Корвач – „Хора от нашата улица” (1963), както и още много разкази на унгарски, немски, френски, чешки, руски, хърватски и английски език.

Чавова е дългогодишен сътрудник на българския периодичен печат, като се подписва с истинското си име и с псевдонима Ада Христова. След 1933 г. тя превежда или предоставя оригинални свои статии, пътни бележки, пътеписи, разкази, критики, скици, очерци в списанията: „Ново време” (1934), „Детски свят”, „Отец Паисий”, (1938–1939), „Български Червен кръст” (1935–1942), „Списание на държавните железници и пристанища в България” (1937–1942), „Труд и радост” (1941–1944) „Известие”, „Икономия и домакинство” (1937–1948), „Модерна домакия”, „Домакия и майка”, „Собствен дом”, „Градинка”, „Радио седмица”, както и във вестниците: „Камбана” (1934–1935), „Нова камбана” (1937), „Венец” (1937–1938), „Мир” (1939, 1941–1943), „Вестник на жената”, „Днес”, „Семейна беседа”, „Народен театър” (1936–1949), „Лик” (1936–1937). С тези преводи Чавова запознава българската публика с редица произведения на Ъ. Синклер, Ф. Молнар, А. Мороа, М. Горки, А. Стриндберг. През 1941 г. тя пътува като кореспондентка на в. „Мир” в Германия, за да отрази немското нацистко женско движение (Deutsches Frauenwerk)¹⁹, а като пра-

теничка на Българския червен кръст получава достъп до различни социални институции, за които пише на страниците на едноименното списание.

Самата тя пише проза. Първата ѝ книга с разкази, наречена „Приключения”, излиза през 1937 г. През 1937–1938 г. издава два тома „Скици, силуети и портрети – биографии на знаменити люде”, а през следващите две години – пътните си бележки от Норвегия и Исландия: „Скитница” (1939) и „От Бремен на север” (1940).

Творчеството на Чавова пресеква след 1944 г. Още през септември с.г. тя е арестувана в милицията и престоява в затвора до февруари 1945 г., освободена след застъпничеството на министър Никола Петков²⁰. Там тя е разпитвана многократно, пише дознания, домът ѝ е обискан. Търсейки отговор на въпроса защо е арестувана и се намира в това състояние, Чавова започва да си води ръкописни бележки за видяното, чуто и преживяното. Отначало това е начин за бягство от действителността, но впоследствие записките нарастват, включвайки освен собствени разсъждения наблюдения за поведението останалите задържани и надзирателите, мисли върху природата на новия режим, и живота в несвобода и в надзорни институции. Така написаното се нарежда измежду малкото запазени, автентични мемоарни свидетелства за репресиите срещу интелектуалците през есента на 1944 г. – подобни са спомените на М. Арнаудов и Хр. Бръзицов, необнародваните записки на Змей Горянин и дневник на Димитрана Иванова²¹. Още по-открояващо се е написаното от Чавова на фона на женската мемоаристика (примерно, пострадалата в тези събития Фани Попова-Мутафова изобщо не споменава преживяванията си в публикуваните години по-късно спомени²²) и с оглед поведението на по-голяма част от интелегенцията, която масово изгаря свои документи в края на 40-те и началото на 50-те години, страхувайки се от обиски и репресии.

Чавова не само, че запазва ръкописа си, но го разширява с годините. Започнати като „поток на съзнанието”, записките (както са запазени в ЦДА) са водени отначало като дневникови бележки, а след излизането на Чавова от затвора са допълвани и снабдени с ноти и схеми. Авторката споменава, че още в края на своето задържане е била решена да напише нова книга със заглавие „Килия 31” или „Зад свободата”. Парадоксално, идеята ѝ е подсказана от следователя: „Где ще Ви се удаде случай да изучите така килийския и затворническият живот. Когато Джек Лондон излезе от затвора написа най-хубавите си книги. И Вие, когато излезете оттук, ще напишете по-хубава книга от Вашата „Скитница”²³. Книгата всъщност е трябвало да се фокусира върху

жената – една от обикнатите теми в съчиненията на Чавова – и да проблематизира върху нейната идентичност: „Който иска да пише нещо за жената, трябва да живее като ние сега. Между какви ли не жени от разни съсловия, с разное образование и възпитание, с разна култура и цивилизация. Трябва да се прекара известно време в затвора, [...] във фабрики, в болници, в девически училища, между селянки и гражданки. Ето напр. Димитрана Иванова²⁴ е работила 40 г. за жената и едва тук, в затвора, изучи именно тази жена, за която се е застъпвала толкова години. Който пише за жената, трябва да я познава като съпруга, като майка, като чиновничка, учителка, работничка, трябва да я знае млада и стара, омъжена и не, като домакиня и общественичка, като прислужничка и господарка, самостоятелна и в подчинена длъжност, но и като уличница, която се продава често за парче хляб.”²⁵

Наистина текстът на Чавова представлява уникална мозайка от човешки лица и характери. Познати и непознати, съмишленици и врагове, съкилийници и надзиратели са описани от натура. Портретирани са над 40 жени, арестувани и малтретирани в Дирекция на милицията, а след това прехвърлени в Централния софийски затвор. За всяка Чавова отбелязва възрастта, физическите ѝ характеристики, образованието, особеностите на характера. Обединяващо в разнolikите истории е, че задържаните жени са имали досег с „германското”, асоциирано автоматично от новата власт с „фашистко” – работили са в немски фирми или в германската легация, били са наемодатели на германци, поддържали са лични отношения с тях. Обвиненията, разбира се, са драстични – че са сътруднички на Гестапо, шпионки, браннички и легионерки. Понякога арестувани без дрехи и багаж, почти всички жени са подлагани в милицията на изтезания и унижения. В текста си Чавова дори прави градация на насилието – бита леко, бита, бита свирепо, бита няколко пъти, много

бита, пребита, убита. Резултатът от мъченията също е запечатан като на филмова лента: „Пукната глава, обелена кожа, буци по главата, синини по цялото тяло [...] въобще съсипана.”; „На земята седеше луд човек. Неописуемо бе изражението ѝ. Крака и ръце надути, не можеше да мърда.”²⁶ Чавова описва детайлно изострянето на отрицателните качества, малодушието, психическите сринове, адаптационните стратегии на съкилийничките си: „Димитрана – 89 дена бях с тая невъзможна жена, чиито капризи трябваше да понасям, която имаше сърдечни кризи, плачеше от сутрин до вечер, постоянно тропаше на вратата да излиза”; „Адриана – особено превзето момиче, прави се на много жива [...], а когато я повикаха за разпит беше по-изплашена от всяка друга”; „Елена – умееше да се налага, да прокара винаги това, що искаше, тя разпределяше храната, тя пращаше и вземаше пари, правеше сметки”²⁷. Чавова преценява всяка една от портретираните според собствената си идентичност на интелектуалка, писателка и гражданка, и изградени стереотипи: „Интелигентна иначе и изглежда също картоиграчка”; „Наистина рядкост по простотия. [...] Приказките ѝ бяха отвратителни. [...] Езикът ѝ бе ужасен, изразите ѝ отвратителни и все говореше с ръцете си”; „Прилича на уличница от Монмартр, [...] ужасно русобоядисана коса, [...] пушейки по 2 кутии цигари на ден, [...] гледа на карти като циганките”²⁸. Авторката възприема другите, сравнявайки ги със собственото и поведение: „Приличах вече на дрипа, обаче се държех. Не се издавах, не плачех, не разправях всеки ден десетки пъти мои работи, не ставах досадна, понасях ужасната миризма на чесън [...]”²⁹ От такава гледна точка Льоля ѝ става симпатична („Много я мъчили, държали се ужасно с нея. Много бита, но намерих, че се държи много добре”), Мария е обект на съжалението ѝ („Лежеше или седеше, с никого не говореше. [...] Своенравна, обаче не неприятна. Беше нещастно добро същество и я съжалявах от все сърце”), а на македонките гледа снизходително („Иначе тия жени бяха кротки, не се караха помежду си, нямаха претенции [...], чистеха се, задоволяваха се с ужасните чорби, но ядяха извънредно много хляб”)³⁰.

Чавова описва нюансирано и своите мъчители. Стоян стражарина е „добре облечен, с чудесни ризи, винаги чист, с нас беше винаги любезен и даже ни услужи с някои работи”³¹. Някои даже предизвикват съчувствие и симпатия: „Съобщили на надзирателката Любка, че синът ѝ е загинал [...] Но за Нова година ли трябваше да се каже това?” „Надзирателката Павлина е ангел. Въпреки че мъжът ѝ и

едина [единият] син убити като шумкари, тая жена има сърдце и не може да направи никому зло. Тя е честна, прилежна и добра.”³². Други обаче са описани драстично: „Няколко дни поред тъпчеха този човек, биеха го с коланите си, с гумени камшици, с приклади, удряха го с подкованите си богуши. [...] Мъчиха тоя човек, докато умря.”³³

За Чавова затворът не е само човешки колектив. Той е пространство, ограничаващо свободата („Качвам се по столовете и гледам навън през прозорчето. Виждам Витоша, сребристо осветена в снежната си премяна. Поне тук има простор, а не като в милицията. Тук има слънце, светлина, въздух, лоша храна, баня, вода, повече свобода, по-малко шум.”³⁴). Затворът е място, където съществуването губи смисъл, ако човекът не може да се упражнява обичайните си занимания („Да седиш ден след ден на един ъгъл на пода или върху сламеник, да гледаш отсреща стената и да слушаш глупостите на почти всички [...] и да мъдруваш за загубените си дни, да не слушаш никаква музика, да не знаеш що става в света, да си сама измежду толкова хора, да не може да четеш, учиш, пишеш или работиш, това е по-ужасно от всичко друго”³⁵). Чавова свързва затвора с радикалната промяна на храната и на хранителната си норма: „Тоя вик на 3-4 момичета: Хляб, дайте хляб, гладни сме! не ще забравя никога”; „Ядохме като раздрани леща, фасул, леща, фасул, и в неделя водата от картофи с дафинов лист и една мръвчица. Отгоре плуваше олио, което имаше вкус на машинно масло. Лещата с ужасно много чесън, нечистена, със слама, кръклица, ечемик, ръж, фасулът също. Все пак ни се услаждаше, защото бяхме изгладнели. [...] Това готвено, като за прасета, не можеше да се яде.”³⁶ В описанието си Чавова постоянно акцентира върху хигиената, непостижима в подобни условия, но превърнала се в един от нейните критерии за морална оценка на останалите. Усилията тя да се спазва или тоталното ѝ игнориране са двата полюса: „Тялото разядено от въшки, по главата гниди. Комбинезонът толкова мръсен, че се къса [...]”; „Едничка съм, която се съблича сутрин и се мие добре. Другите само върха на пръстите и носа.”; „Въшки като камили, като коне големи, като слонове”³⁷.

Дори в тези екстремални условия Чавова не губи своите ориентири и текстът ѝ, наред с непосредствените реакции, съдържа много рефлексия. Езикът продължава да ѝ прави впечатление като на литератор, затова на много места тя записва нови диалектни думи и изрази, чути от нейните съкилийнички. Нерядко тя разсъждава върху собствената

си съдба: „Мислила ли съм някога, че ще стоя тук 2 месеца и половина. Никога подобна мисъл не ми е минавала даже през ума. Но и на други не”; „Мисля за моите приятели и няма кой да ми помогне. Години подред, когато виках против Хитлер, ми викаха: мълчи, че ще те тикнат в лагер, но аз бях винаги свободна. Няма ли кой да каже две думи за мен. Даже някои му казваха, блазе ти сега ще се наредиш на подходяща за теб работа. [...] А то стоя вързана като някоя престъпница.”³⁸ Най-сериозното ѝ откритие, плод на самоанализ, е че: „Аз, която не можех да понасям да се пуши много в моето присъствие, още по-малко понасях миризмата на чесъна, сега дишам денонощно тая миризма и спя с Валя даже под едно одеало. А всяка нейна пора излъчва миризма на чесън. [...] Как човек може да свикне на всичко!”³⁹.

Анализът на Чавова е основан на антитезата ние, жертвите – те, палачите. „А нас докога ще ни мъчат още, докога ще ни тормозят още? Ние ли сме причинителите на погрома на България? Че с какво сме се толкова провинили?”, пише тя⁴⁰. И същевременно описва видяното и чуто за навиците на новите властници. Съществен щрих е тяхната неподготовеност: „Понаучих за разни началници, бивши мекиджии, тенекеджии, столари, цигани и пр. Те може в занаята си да са лични, обаче всеки, където му е мястото.”⁴¹ На второ място е внушението за налагащата се престъпност и насилие: „като я пуснали, намерила къщата си ограбена, настанили в нея други хора”; „Та, милиционерите помежду си се биеха, раняваха, убиваха, и то от засада. Всеки ден имало инциденти. Едните били партизани, другите – партийци.”; „Ние изживяхме голяма революция и жертвите сме ние, задържаните и убитите. [...] Що за нов строй? Това ли очаквахме?”; „Това ли е доброто? Грабеж и убийства и арести, безкрайни арести!! [...] А колко са арестувани граждани – търговци, мелничари, все „фашисти”, все помагали на германците.”⁴²

След 5 месеца арест Чавова излиза от затвора през февруари 1945 г., интернирана е в Омуртаг и Варна, но не престава да описва промените, заварени и в „свободния свят”: „Върнах се в Пловдив. Хората ограбени, изплашени по таваните, или при роднини. Оголили ги. [...] Щом каже някой две думи или се противи, го арестуват и все интернират по селата. [...] Кадрили из цяла България. Несигурни са, затова правят всичко това. Не се печелят така симпатиите на народа.”⁴³

Вероятно този критичен патос е една от причините по-късно замислената книга да не бъде никога на-

писана, въпреки наличието на великолепно градиво. Друга предпоставка е собственото ѝ състояние – желание да заличи травматичния спомен („Духом съм съсипана, нервите ми са раздрани. Каква ужасна година прекарах, цялата мизерия от предишните години не може да се сравни с тоя година, а особено с дните, прекарани в милицията и затвора”)⁴⁴ и необходимост да изживее свободата си („Никога не бях оценявала свободата си, както сега. Тая безгранична свобода, която имах.”)⁴⁵.

„Тука идва човек един до отчаяние, друг до озлобяване, трети до отмъщение”⁴⁶, пише Чавова, но не действа по описаните начини. Постепенно се адаптира към новата власт. През втората половина на 40-те години сътрудничи на все още свободната преса на легалната опозиция (в. „Изгрев” (1946–1950), „Земеделско знаме” (1945–1947), сп. „Бразди” (1947) и на домакиния печат („Обединени домакини списания”)⁴⁷ до тяхното ликвидиране. Макар да се придържа към вече утвърдената в журналистическата си практика социална тема, като творец тя е принудена още тогава да прави компромиси. Пише за бригадирското движение, някои от разказите ѝ са цензурирани и редактирани до неузнаваемост, а на нея не остава нищо друго, освен да възкликва по полетата на публикациите си: „Почти ни помен от това, що дадох. Такова нещо не съм писала. Толкова променено! Нито помен! Идеята е моя, обаче тоя разказ не е мой, така променен.”⁴⁸ По това време Чавова се записва в редица казионни тоталитарни организации: Профсъюза на педагозите, музикантите и концертиращите артисти (1947), Съюза на публицистите и Съюза на българските писатели (секция „Преводачи”). През 50-те години изнася политически доклади, доста различни от собствените си политически възгледи, и сказки на музикални теми⁴⁹. Недопускана до печата, тя се препитава с преподаване на цигулка в читалище срещу мизерно възнаграждение. През 1959 г. прекратява работа, поради сериозни здравословни причини⁵⁰.

Именно в този период на принудително бездействие тя се заема да създаде произведения, които се надява все пак да стигнат до печат. Едно от тях е наречено „Из дневника на една музикантка. Кратки пътни бележки отгук-оттам” и е завършено през март 1967 г. Ръкописът има обем 304 машинописни страници и е структуриран в 3 тома и 70 глави. Намерението е било да бъде продължен с впечатленията ѝ от СССР, Полша и Англия, които тя посещава през 60-те години, и илюстриран с подходящи снимки от описваните места, повечето правени от самата авторка⁵¹. Тя избира за разгръщане на спомените

си пътеписа като жанрова форма: „Така съм събрала опити, сцени, преживелици, впечатления, копнежи. Труд и радост, възхищение и разочарование, радости и тъга и съм стигнала до тази книга, пътни впечатления от това, що съм видяла години подред по време на моите дълги пътувания из разни страни. [...] Гдето съм изразила всичките си впечатления, хубави и грозни, весели и тъжни. Колко пъти съм изпитвала нужда да извикам от възторг, колко пъти съм искала да изкажа някому впечатленията си или да споделя нещо. Но, уви, бях почти винаги сама. Или понеже бях сама, можех да видя и науча толкова много нещо, можех да отида, където искам, и когато не искам да тръгна, и да пристигна, когато искам. От младини споделях всичко с тетрадката си [...] Така го и предадох, без заобикалки, без украса, без загрозяване. Много работи могат да се струват на читателя невероятни [...] Има ли, впрочем, в света нещо по-хубаво, по-интересно от пътуването, от скитането из непознати места?”⁵²

Авторката разказва за пътуванията си в много страни, за посещенията си в различни градове и места. Те са видени през очите на интелектуалеца, залагащ на образователния момент: ”Скитах из много страни, като че бягах от себе си. По дух енциклопедична, жадна да науча все повече и вечно ненаситна [...] Тия пътувания наподобяваха скитания [...] Нов свят, просторен и загадъчен, ми се откри-

ваше. Едно пътуване не е само новост или развлечение, то е също така малък житейски курс. Едно пътуване [...] може да се сравни с прочитането на много томове.” Чавова пише: „Пътуването за мен е една културна необходимост. То е осъществяване на волята ми да изляза от познатия живот и да вляза в друг, още непознат. За мен пътуването е едно самоусъвършенстване, един копнеж за докосване тайната на света. [...] Самото пътуване за мен е удоволствие. Не ми пречат ни времето, ни въздухът, ни безсънните нощи, нито околните предмети, нито мръсотията във вагоните”⁵³.

С нагласата да открива „другия”, да комуникира с непознатото авторката прави неминуеми съпоставки със собствената си културна традиция и с т. нар. нашенско. Именно така тя е описала груповото пътуване до Световното изложение в Ню Йорк през 1939 г.: „Измежду нас има байганювци в чиста смисъл на думата. Въпросите им са толкова чудни, дори смешни. Други пък се отделят от компанията, не знаят чужд език и трябва да ги търсим. [...] Нахвърлят [се] на плодовете, като стават сами да си ги вземат от бюфета и си наливат сами вода, ядат с нож риба, а грахът се търкаля по него и ножът е в устата, докато вилицата стои настрана. Сладолед ядат със супена лъжица и с нож за риба-месо, с малка лъжичка – супа. Колко още такива небрежности и незнания, и то в английски кораб, и стюардът ме замолва да им правя бележки. Но кой ме слуша. И ето защо се държат с българите така. [...] Всичко това ми е така неудобно. Всеки ден съжалявам, че седя на общата маса. Но все пак тава не значи, че свършено всички са така невъзпитани. А англичаните са толкова педанти в това отношение. Един от спътниците си поисква фасулец, [...] друг сиренце и люти чушки, или таратор. Засмях се така гласно, че от другите маси се обърнаха, та ме изгледаха.”⁵⁴

Втората, особено ценна гледна точка, е тази на пътуващата жена: „Когато една жена пътува сама, тя преживява всичко много по-силно, по-свършено от мъжа, всичко ѝ прави много повече впечатление. Една жена забелязва често неща, които мъжът никога не би видял.”⁵⁵ Един шрих от американското ѝ пътуване илюстрира това: „И хората тук ми се виждат по-други, по-свободни в мислене и схващане, другояче в дружбата с жената. Никога жена не е обезпокоявана нощем от мъж. Жената работи тук често да съмнало в барове и кабарета, отива да закуси и после се прибира. В какви ли не часове се връщах и през какви квартали. Отношението към жената е изпълнено с възхищение. Жената е уважавана и това уважение е един вид спорт.”⁵⁶

Въпреки отбелязаното, пътеписът остава различни впечатления. От една страна, текстът в първия том силно напомня на туристически пътеводител, слабо информативен е от гледна точка на хора и събития в България, и в него (очевидно в резултат на автоцензура) почти отсъства личният момент. Това се вижда особено ясно от описанието на Виена – градът на нейната младост. От друга страна, пътеписът без притеснение е посветен на държави, които в дадения момент са смятани за „вражески” и „империалистически”, а на места се споменават личности и събития, неудобни на комунистическия режим и потенциално опасни за самата авторка. Вероятно затова и той остава непубликуван.

От днешна перспектива текстът е ценен с оглед увеличаване броя на мемоарните свидетелства, писани от българските интелектуалци, които след установяването на тоталитарния режим в средата на ХХ в. са „изхвърлени” от талвега на културния живот. Ръкописът на Чавова несъмнено обогатява пътеписната проза, писана от българки през ХХ в., а наред с ръкописа на Соня Краева-Кикименова⁵⁷ е от малкото мемоарни съчинения, излезли изпод перото на високо образовани жени, самоидентифициращи се като интелектуалки и живели дълго време в мултикултурна среда⁵⁸.

БЕЛЕЖКИ

¹ ЦДА, ф. 1339к, оп. 1, а.е. 1, л. 4–18.

² Натан, Ж., Л. Беров. Монополистически капитализъм в България. С. 1958, с. 169; ЦДА, ф. 1339 к, оп. 1, а.е. 213, л. 119; а.е. 214, л. 11, 13–14.

³ Пак там, а.е. 213.

⁴ Надгробен паметник на сем. Чавови на ЦСГ. – Личен архив.

⁵ ЦДА, ф. 1339 к, оп. 1, а.е. 1, л. 4–18.

⁶ Пак там, а.е. 283, л. 6.

⁷ Пак там, а.е. 214, л. 3–4 гр.

⁸ Пак там, л. 5-6.

⁹ Пак там.

¹⁰ Пак там, л. 27; Отокар Шевчик (**Otokar Sevcik**, 1852–1934) – чехословашки цигулар, диригент, професор в Харков, Киев и Прага, автор на „Школа за цигулка техника” и др.

¹¹ ЦДА, ф. 1339 к, оп. 1, л. 10; а.е. 3, л. 1.

¹² Пак там, а.е. 214, л. 7–8.

¹³ Пак там, л. 22.

¹⁴ Пак там, а.е. 165.

¹⁵ Пак там, а.е. 283, л. 63; а.е. 284, л. 11, 24; а.е. 6.

¹⁶ Пак там, ф. 1339 к, оп. 1, а.е. 214, л. 18–18 гр.; а.е. 1, л. 2.

¹⁷ Пак там, а.е. 153, а.е. 154.

¹⁸ Пак там, а.е. 1, л. 2.

¹⁹ Пак там, а.е. 267, л. 1.

²⁰ Пак там, а.е. 1, л. 10.

²¹ **Даскалова, Кр.** Женското движение в България през призмата на един живот (Димитрана Иванова). – Исторически преглед, 1998, № 5–6, 215; **Бръзцов, Хр.** 3000 нощи в затвора. С. 1991; **Арnaudов, М.** Спомени. – Литературен форум, VIII, N 31, 13–19 окт. 1998.

²² **Попова-Мутаfoва, Ф.** Спомени. – Летописи, 1997, № 5–6, с. 158–167.

²³ ЦДА, ф. 1339 к, оп. 1, а.е. 17, л. 52.

²⁴ Димитрана Иванова (1881–1960) – председателка на Българския женски съюз, арестувана също след 9.09. 1944. Вж. Даскалова, Кр. Цит.съч.

²⁵ ЦДА, ф. 1339 к, оп. 1, а.е. 17, л. 73.

²⁶ Пак там, л. 32, 48.

²⁷ Пак там, л. 15, 21, 23.

²⁸ Пак там, л. 23, 25–26, 29.

²⁹ Пак там, л. 16.

³⁰ Пак там, л. 27, 28, 40.

³¹ Пак там, л. 21.

³² Пак там, л. 30, 46.

³³ Пак там, л. 50.

³⁴ Пак там, л. 54.

³⁵ Пак там, л. 54–55.

³⁶ Пак там, л. 53, 57.

³⁷ Пак там, л. 16, 43, 57.

³⁸ Пак там, л. 60.

³⁹ Пак там, л. 43.

⁴⁰ Пак там, л. 54.

⁴¹ Пак там, л. 43.

⁴² Пак там, л. 29, 32, 61, 107.

⁴³ Пак там, л. 108.

⁴⁴ Пак там, л. 56.

⁴⁵ Пак там, л. 67.

⁴⁶ Пак там, л. 74.

⁴⁷ ВЦДА, ф. 1339 к, оп.1, а.е. 430 са запазени следните публикации: Зимен ден. – Обединени домакински списания, 1945, № 9–10, с.17; Еманципацията на жената. – Пак там, 1946, № 7, с. 6; Радиото. – Пак там; **Христова, Ада.** Градската кукла. Разказ. – Пак там, 1947, № 2, с. 5, 21; Жените на туарегите. – Пак там, № 6–7, с. 27; Копчето. Разказ. – Пак там, № 8, с. 20; Жената на 40 години. – Пак там, 1948, № 1, с. 14; Бригадата като възпитателно средство. – Пак там, с. 19.

⁴⁸ ЦДА, ф. 1339 к, оп.1, а.е. 430, л. 134.

⁴⁹ Пак там, а.е. 383, 390, 391.

⁵⁰ Пак там, а.е. 1, л. 2.

⁵¹ Пак там, а.е. 238, л. 2–105, т.1; а.е. 284, л. 3–104, т.2; л. 107–209, т.3.

⁵² Пак там, а.е. 284, 209

⁵³ Пак там, а.е. 283, л. 3–4; а.е. 284, л. 100.

⁵⁴ Пак там, а.е. 284, л. 149, 152.

⁵⁵ Пак там, а.е. 283, л. 3–4.

⁵⁶ Пак там, а.е. 284, л. 172.

⁵⁷ **Назърска, Ж.** Живнеописанието на Соня Краева-Кикменова и балканската женска автобиографична традиция. – Балканистичен форум, 2008, № 1–2, с. 73–87.

НОВА КНИГА

НА

ПЕТЪР ПАРИЖКОВ

Неотдавна от печат излезе книгата с детски стихове “Дъга” на покойния ни колега доц. д-р Петър Парижков. Изданието, макар и в малък обем, е богато илюстрирано от художника Мария Йончева. Илюстрациите онагледяват по един привлекателен и забавен начин сполучливите детски стихотворения на автора. За доброто оформление принос има и удачният дизайн. Книгата е под редакцията на дъщерята на писателя – Любомира Парижкова, която се явява и съставител на книгата.

